

BALTŲ LITERATŪROS MODUSO BEIEŠKANT

VAIČEKASKAITĖ-STEPUKONIENĖ Inga. *Naujasis lietuvių ir latvių romanas: raidos tendencijos 1988–2000-aisiais*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2006, 606 p.

Gilintis į stambiają prozą visada yra sudėtinga ir net pavojinga, nes literatūros tyrinėtojas jaučia nuolatinę grėsmę nuklysti į romano teksto atpasakojimą ar per daug suasmeninti literatūros kūrinys atsiskleidžiančią tikrovę, meninę fikciją priimti kaip realybę. Romanas – vienas sudėtingiausių literatūros žanrų. Taip galima teigti ne tik todėl, kad romane tradiciškai labiausiai išplėtojami laikas, erdvė bei personažų sistema, bet ir todėl, kad šis žanras savo struktūrine įvairove tiek iš autoriaus, tiek iš skaitytojo ar literatūros tyrinėtojo reikalauja maksimalių intelektualinių pastangų, pačios didžiausios sutelkties. Ypač tai pasireiškia gilinantis į moderniosios bei postmoderniosios literatūros kryptims atstovaujančių romanistų veikalus.

Galbūt dėl šios priežasties, o gal dėl teksto apimties (apie 600 p.!) reikia nemažai ryžto, kad nuolat skubančios ir greitų bei tikslų atsakymų ieškančios epochos išugdytas žmogus paimtų į rankas Ingos Vaičekauskaitės-Stepukonienės knygą, analizuojančią naujojo lietuvių ir latvių romano raidos tendencijas. Vis dėlto, kartą atsivertęs knygą, skaitytojas negreit paguldys ją atgal į lentyną, ir šį sykį jau ne dėl puslapių skaičiaus, o todėl, kad tekstas įtraukia ir priverčia kartu su tyrinėtoja mažais žingsneliais pereiti visą istorinių, kultūrinių ir literatūrinių permainų dešimtmetį, ilgiau apsisostojant prie kūrinių, kurie, anot autorės, turėjo didžiausią įtaką romano modelio kaitai arba įteisino naujus reiškinius postsovietinėje baltų literatūroje. Knygoje gilinamasi į ryškiausius meninius ieškojimus, bruožus ir tendencijas, pagrindinį dėmesį skiriant romanų struktūros, stiliaus, žmonių ir pasaulio koncepcijos pokyčiams 1988–2000 m. romanų sraute.

I. Vaičekauskaitė-Stepukonienė siekia atskleisti XX a. pabaigos lietuvių ir latvių romanų sąsajas su amžiaus pradžios literatūros tradicija ir sujungti nutrūkusią giją, tęsti ją nuo tos vietos, kurioje natūralios literatūros raidą sustabdė sovietinė okupacija. Ideologizuojantis ir niveliuojantis jos poveikis prasiskverbė net į tokią autonomišką kultūros sritį kaip žodžio menas, panaikindamas šio termino antrąjį segmentą ir palikdamas literatūrai tik žodžio, žodžiu užrašyto teksto vaidmenį. Pasirinkusi itin sparčiai laisvėjančio baltų tautų gyvenimo dešimtmetį, autorė stebi, kaip kūrybinio individualumo galimybei tapus vidine kūrėjo būtinybe modernizmo literatūra atgimsta bei greitai juda postmodernizmo ir net siurrealizmo linkme.

Anot tyrinėtojos, patirties, tradicijos, normų bei žanrų revoliucijos dėka lūžio literatūra vystosi ne darnia, harmoninga, vienkrypte tiese, o šuoliais, siekdama kuo

greičiau užpildyti sovietiniais metais atsiradusį vakuumą, įsitraukti į šiuolaikinio pasaulio meninius išskojimus. Pasirinktas komparatyvistinis tyrinėjimų metodas leidžia autorei išryškinti lietuvių ir latvių naujojo romano ryšius su pasauline (konkrečiai – su europine) literatūra, tačiau tuo pat metu fiksuojamos abiejų tautų romano žanro tarpusavio paralelės ir skirtumai.

Tyrinėtoja knygoje įrodinėja, kad jos siūlomas naujas terminas – „baltų literatūros modusas“, turi realų pagrindą, nes, anot jos, nepaisant natūralios motyvų ir stilių įvairovės, literatūroje vyraujančių eksperimentinių nuotaikų bei orientacijos į „euroromano“ rašymą, lietuvių ir latvių romanuose pastebimi tam tikri savitumai bei bendros tendencijos, jie yra tipologiškai giminiški. Šis naujas terminas akivaizdžiai demonstruoja Vaičekauskaitės-Stepukonienės siekį atkreipti skaitytojų dėmesį į lietuvių ir latvių literatūrinės tradicijos vientisumą ir kartu – jų savitumą pasaulinės ir net europinės literatūros kontekste. Autorė taikliai pastebi, kad, nepaisant visų pastangų įsilieti į tą kontekstą, romanuose visgi išlaikomas nacionalinės sąmonės originalumas, baltiškojo mentaliteto gyvybingumas.

Analizės kontekstas itin platus – tyrinėtoja daugiau ar mažiau nagrinėja apie 50 lietuvių ir latvių rašytojų romanų (A. Beinarės, A. Belo, G. Cieškaitės, P. Dirgėlos, I. Ignatavičiaus, N. Ikstenos, I. Indranės, R. Gavelio, L. Gundaro, L. Gutausko, H. Kunčiaus, J. Kunčino, I. Lubejo, G. Repšės, A. Tarvido, J. Vėverio ir kt.), tad pastebėti dėsningumai yra puikiai argumentuoti ir įtikinantys.

Vadavimasis iš tradicinių ideologinių, kultūrinių bei moralinių stereotipų lietuvių ir latvių literatūroje vyko gana sudėtingai, reikėjo laiko ne tik tam, kad persiorientuotų senosios, sovietinės ideologijos atmosferoje išaugusios kartos romanistai, bet ir tam, kad romano rašymui subręstų naujosios kartos literatai. Vis tik aptariamasis laikotarpis pasižymi ne tik nepaprasta romanų gausa, bet ir itin sparčiomis žanro kaitos, modernėjimo tendencijomis. Penkiose knygos dalyse Vaičekauskaitė-Stepukonienė atskleidžia, kaip tradicinį romaną paveikia naujojo istorizmo tendencijos, kaip palaipsniui dokumentinis realybės atkūrimas romane praranda savo aktualumą ir užleidžia vietą individualiems mėginimams visiškai perkurti tikrovę. Tautos identiteto ir jos kelio paieškos susipina su naujos kultūros atšvaitais, praeities ir dabarties sandūros romanuose perteikiamos realybę keičiant poetizuota, postmoderniai interpretuota ar siurrealistiškai perteikta menine fikcija.

Pirmoje knygos dalyje „Modernėjimo linkmės“ autorė nuosekliai apžvelgia plačią literatūrinę panoramą, stengiasi atskleisti, kaip kito tradiciniai romano žanro modeliai, kaip susipynė tekstai ir kontekstai, kaip ne tik kontekstai perėjo į tekstus, bet ir tekstai įsikūnijo kontekstinėje realybėje. Akcentuojama autorių neapykanta bet kokiam sąstingui, novatoriškumas ir išskojimai pripažįstami viena svarbiausių literatūrinių normų. Tyrinėtojos nuomone, būtent šis nepaliaujamas naujovės siekis ir postsovietinėje erdvėje atsiradusi galimybė (ar būtinybė?) neigti bet kokius etalonus bei kanonus sąlygojo, paaiškino ir pateisino baltiškojo romano žanro įvairovę.

Atgimimo suaktualintas naujai suvoktas tautos ir istorijos diskursas, naujos kultūrinio bei istorinio fono interpretacijos nebeleidžia lietuvių ir latvių literatūros kūrėjams pasilikti prie realistinio romano, pagaliau laisvai prieinamos pasaulinės literatūros teorijos įtaka išjudina vidinę romano struktūrą, įvairesnės tampa naracijų formos. Kruopščiai fiksuodama visus pokyčius, knygos autorė mūsų literatūrų kelią modernėjimo link atskleidžia labai preciziškai, itin akcentuodama tradicinio romano pokyčius ir tekstuose išryškėjantį romanistų gilinimąsi į istoriją per tautos dvasios dalykus. Tai, kad šiam romano modeliui skiriama daugiausia vietos knygoje, rodo ne tiek autorės simpatijas, kiek realų literatūrinės medžiagos pasiskirstymą – vis dėlto atsiplėšimas nuo tradicinių žanrinių modelių vyko gana sunkiai.

Kalbėdama apie poetinio romano atsiradimą lietuvių ir latvių literatūroje, autorė pastebi, kad refleksijos, o ne veiksmo kupinoje prozoje lyrinio prado dėka pertvarkomi žanriniai dėsniai, keičiasi romano struktūra. Atsisakius siužeto dominantės, romanas praranda bet kokią galimybę būti tik „laisvalaikio skaitalu“. Dramatiniai monologai, ritminės figūros ir metaforinio vaizdavimo maniera romanams suteikia naujumo įspūdį, tačiau iš tiesų, kaip pastebi tyrinėtoja, XX a. pabaigos prozoje vėl atsikusama į impresionistinę poetiką.

Analizuodama modernui būdingos savimonės elementus lietuvių ir latvių romanuose (skyrius „Modernizmo modeliai“), Vaičekauskaitė-Stepukonienė akcentuoja tai, kad istorijai skiriama reikšminga tekstų dalis, tačiau joje ieškoma simbolių kultūros formų. Rekonstruota praeitis paverčiama ženklais; citatų, folkloro elementų, aliuzijų į mitus ar istorinius faktus sancaupos įgalina romanistus kontempliuoti tautos egzistenciją laike, praeities ir dabarties sankirtose išryškėja modernui būdingos pozityvistinės būties koncepcijos, naujai iškeliamos humanizmo idėjos. Anot tyrinėtojos, „[i]dentitetas ir trauma, kolektyvinės atminties krizė ir bandymas ją įveikti – bendras Rytų Europos literatūros bruožas, išryškėjęs griuvus komunizmo sistemai“. Autorė taikliai pastebi, kad romantikos kaitaliojimąsi su skeptiška ironija aptariamojo laikotarpio kūriniuose lemia tai, kad „rašytojus sieja nedalomas ryšys su jų sociumu ir kultūra“. Anot jos, romanai atspindi ne tik asmeninį „rašytojų nerimą dėl besikeičiančių tautos dvasinio gyvenimo pagrindų“, bet ir visuomenėje vyraujančias nuotaikas (p. 237–238). Užuominų, aliuzijų, apeliavimų kupinas tekstas prabyla į skaitytojo pašąmonę, tai sudaro savotišką naujojo romano istoriškumą.

Atkreipusi dėmesį į tai, kad dauguma literatūros tyrinėtojų visus naujuosius reiškinius bando imti kaip visumą ir visas naujas literatūros apraiškas sieja su postmodernistine kultūra, I. Vaičekauskaitė-Stepukonienė, remdamasi tiek Vakarų, tiek lietuvių teoretikais, siekia atskirti postmodernizmo ir modernizmo reiškinius pagal jų santykį su praeitimi. Akcentuodama, kad viena yra totali griūtis, o kita – praeities perkūrimas, autorė tą skirtį nubrėžia gana aiškiai ir postmodernizmą sieja su nihilistinės pasaulėjautos stiprėjimu. Tačiau ji pastebi, kad 1988–2000 m. lietuvių ir latvių litera-

tūroje dar nėra tikro postmodernizmo, tai tik reakcijos, pirmieji dekonstruktyvizmo žingsniai, kai atsisakoma įprastinių teksto kūrimo strategijų, dingsta rišlus pasakojimas, autorius pradeda žaisti reikšmėmis, o siurrealistinės logikos veikiamą realybę transformuojasi iki neatpažįstamų fragmentų.

Lietuvių ir latvių romanų postmoderniškumą tyrinėtoja sieja su naujosios kartos literatū eurokanono siekimu. Tradicinis literatūros kontekstas keičiamas vaizduojant chaotišką būtį, neigiamas gyvenimo puses, pasineriant į demonstratyvų kūniškumą. Karnavališkumas bei manierizmas tampa esminiais baltiškojo postmodernistinio romano bruožais. Pasaulio nepažinumo akcentas padeda atsiskleisti postmodernistinei individo savivokai, autorė teigia, kad tėvynės, namų, tradicinių atramų nebuvimas yra demonstruojamas kaip absoliutus išsilaisvinimas. Anksčiau šaknys buvo nukertamos ir tai buvo žmogaus tragedija, o dabar individas pats save išrauna ir didžiuojasi kosmopolitine laikysena. Skyriuje „Postmodernistinės prozos reakcijos“ tyrinėtoja reziumuoja, kad aptariamam laikotarpiu vyksta ryškus senųjų romano žanrų ir diskurso kategorijų nykimas.

Nykstant bendriesiems kūrinio modeliams, suklesti individualesnės, improvizuotos formos, plečiasi sąlygiškosios prozos laukas, romanuose įsigali siurrealizmo poetika. Skaitytojams pasakojimuose atsiveria iliuzijų laukas, mistikos ženklų kupini tekstų, knygų, erdvių, laiko labirintai, kuriais keliauja romanų herojai, nevaržomi jokių logikos dėsnų. Nauja, kitoniška literatūros ir meninės krypties samprata – tai bandymas įsilieti į pasaulines meninės kūrybos tendencijas. Tyrinėtoja atkreipia skaitytojų dėmesį į vieną ryškiausių lietuvių ir latvių postmodernistinio romano skirtumų – „[L]ietuvių romanistai labiau linkę plėtoti romano parabolės, latviai – nekomunikatyviojo, absurdo romano, romano alegorijos, romano fantasmagorijos, romano hiperteksto, metaromano formas“ (p. 341).

Meno ir realybės konfliktas kūrinuose sprendžiamas skirtingai, tačiau esmė išlieka ta pati – sąmonės aktų išryškinimas ir realybės transformacija net iki absurdo ribų. Fantazavimas tampa romanistui pagrindiniu būdu pabėgti nuo tikrovės, kartu su savimi „nusitempiančią“ ir skaitytoją. Pastebėtina, kad romanuose iškyla ne naivus pirmų pasakų pasaulis, o intelektualios sąmonės (ar sąmonės?) sukurta metaforizuotos, mitologizuotos, paradoksalios tikrovės vizija. Tyrinėtoja pastebi, kad noras šokiruoti keičia emocinį skaitytojo santykį su tekstu, kūrinuose slopsta žmogiškasis turinys, ryškėja struktūros, konstravimas bei projektavimas, todėl stiprėja intelektualaus, išprususio skaitytojo poreikis.

Reziumuodama autorė teigia, kad nors per tą dešimtį metų lietuvių ir latvių romanas priartėja prie moderniosios Vakarų literatūros konteksto, visgi net labiausiai atitrūkusiuose nuo tikrovės kūrinuose pastebimi ryškūs tautos traumos ženklai, gvil-denami įvairūs tautos realybės klodai. Taigi romano žanro raidos linijos pasaulio ir baltų literatūroje yra ir panašios, ir skirtingos, nacionalinis bruožas išlieka itin ryškus

ir specifiskas. Lietuvių ir latvių romanų tarpusavio panašumus sąlygojo ne tik bendros šaknys, bet ir panaši istorinė patirtis bei postkolonijinis laikotarpis.

Ši knyga – tai naujas ir pionieriškas tyrinėjimas komparatyvistikos padangėje, tai titaniškos vieno žmogaus pastangos atskleisti ne mūsų tautos ir jos literatūros specifškumą (tai atkūrus nepriklausomybę ilgą laiką buvo akcentuojama lietuvių kultūros ir literatūros tyrinėjimuose), o mažinti tautinę atskirtį ieškant savito baltiškojo romano modelio.

Silvija Rakutienė